

СОЦІАЛЬНО-СТАНОВА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК908:355(477.54)•16/17»

Т. О. Ісаєв

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ЗБРОЯ КОЗАКІВ ІЗЮМСЬКОГО СЛОБІДСЬКОГО ПОЛКУ ВХВД- НА ПОЧАТКУ ХУШст.

У статті на підставі аналізу письмових та археологічних джерел описано озброєння козаків Ізюмського слобідського полку в XVII - на початку XVIII ст., визначено найпоширеніші її різновиди. Уведено до наукового обігу інформацію про знахідки на зазначеній території цієї зброї, що нині зберігається в місцевих музейних та приватних колекціях.

Ключові слова: Слобідська Україна, Бюмський слобідський козацький полк козаки, зброя

В статье на основании анализа письменных и археологических данных описано вооружение казаков Изюмского слободского полка в XVII - начале XVIII вв., определено ее самые распространенные виды. Введено в научный оборот информация о находках на упомянутой территории этого оружия, что сейчас хранится в местных музейных и частных коллекциях.

Ключевые слова: Слободская Украина, Изюмский слободской казачий полк казаки, оружие.

In article on the grounds of analysis written and archeological given is described arms of the cossacks Izumnskiy slobodskiy regiment in 17- it is begininig of 18 century, determined her the popular types. It is carried in scientific turn information on discovery on mentioned territory of this weapon that is presently kept in local museum and private collection.

Key words: Slobodskaya Ukraine, byumskiy slobodskiy cossack regiment, cossacks, weapon.

Зброя - ПОНЯТТЯ, невід'ємне від слова «козак». І хоч у бурхливі роки XVII ст. навіть селянин, ідучи в поле на жнива, змушений був для свого захисту брати зброю, то вже ж нею користувалися передусім козаки як люди військові, і головним заняттям яких була війна. Один з перших дослідників історії Слобожанщини архієпископ Філарет у середині XIX ст. щодо слобожан слушно зазначав: «Не кожен українець міг бути козаком, тобто людиною здатною вести військове життя: для звання козака мали бути відвага вершника, спритність і міцність сил фізичних і до того ж ще два коня, рушницята пістоль...» [13, с 414].

Під час битви під Берестечком 1651 р. на вимогу польського короля здати зброю козаки відповіли: «Зброї не здамо, бо без неї ми, лицарські люди, обійтися не можемо» [10, с 24]. Отже, зброя в житті козаків відігравала важливу роль. Вони дбали про неї, усіляко оздоблювали і пишалися нею. Козаки користувалися в основному трофейною зброєю - татарською, турецькою, польською, значно менше придбаною західноєвропейською, кавказькою або перською, а слобідські козаки - найчастіше московською. Тому козаки, зокрема й слобідські, і не створили якихось притаманних лише їм типів зброї. На жаль, з описів сучасників, документів і праць істориків маємо загальні й поверхові відомості про озброєння козаків, особливо це стосується слобідського козацтва. Його зброю, та матеріальну культуру взагалі, практично не досліджено. Як не дивно, вона майже не дійшла до нашого часу. Це відзначав ще в XIX ст. Д.І.Багалш: «Ми даремно б стали шукати в Харкові речових пам'яток навіть недавньої козацької Слобідсько-Української минувшини - їх одягу, озброєння, домашнього начиння тощо» [3, с. 76].

Через перелічені причини питання озброєння козаків Ізюмського слобідського полку в XVII ст. не висвітлювалося в історіографії.

Тому метою статті є дати загальний нарис означеної проблеми, ввести до наукового обігу інформацію про знахідки на території Ізюмського полку козацької зброї, що нині зберігається в місцевих музейних та приватних колекціях.

Відповідно до поставленої мети стаття базується на археологічних та письмових джерелах. Перші представлені знахідками озброєння козаків Ізюмського слобідського полку, що знаходяться в фондах міських, районних, шкільних краєзнавчих музеїв та приватних колекціях, описами таких знахідок в археологічних звітах. З письмових джерел використано описи слобідських міст XVII - початку XVIII ст. та діловодну документацію Белгородського воєводства й Ізюмського слобідського полку.

Відомо, що на озброєнні слобідських козаків у значній кількості була холодна, колольна, метална та вогнепальна зброя.

Холодна та колольна зброя. До цього типу належали шаблі, бердиші, келепи (бойові молоти, чекали, обушки), сокирки й бойові сокири, кинджали, шестопери, бойові коси й серпи, рогатини, списи.

Шабля в слобідських козаків була відносно малопоширена. Так, в описах слобожанських міст-фортець за 1683 р. у переліку козацького озброєння шаблі зовсім не згадують, хоча іншу холодну зброя - списи, рогатини, бердиші - показано [8, с. 127]. У відомостях про татарський погром міста Змив та його околиць 1691 р. зазначено серед захопленої татарами зброї лише 6 шабель, а ігішелей - аж 44. До того ж, усі шаблі взято в самому Змієві [8, с. 157-163]. Подібне співвідношення шабель до ручної вогнепальної зброї ми маємо й у документах про трофеї захоплені запорожцями і татарами 1719 р. в козаків м. Валок. Слід підкреслити, що шаблі пограбовано, зазвичай, у козацької старшини: сотника нововалківського Петра Стамбула шабля за 12 таларів, колишнього сотника шабля ціною 5 рублів, сотника Якова Щербини - за 4 рублі і т.д. Порівнюючи наведені в документі ціни бачимо, що шабля була лише вдвічі дешевшою від коня, майже такою ж за ціною як рушниця і трохи дорожча за пару пістолів [12, с. 202-205].

Тобто за своєї дороговизни, шабля відігравала другорядну роль і була переважно на озброєнні (а радше як почесна лицарська зброя) козацької старшини та заможних козаків. Не випадково панегірист XVII ст. І.Орновський оспівує харківського та ізюмського полковника Григорія Донець-Захаржевського в таких висловах: «Громил врагов в разных местах и острая сабля его плывала в крови поганой» [12, с. 61].

Є відомості, що в різний час козацькі шаблі або їх фрагменти знаходили на теренах Борівського (сел. Борова, с. Гороховатка, с. Піски Радківські) та Куп'янського (с. Сеньків) районів. Начебто такі шаблі були в районному музеї Борової та шкільному музеї с. Гороховатки, але свого часу кудись зникли. Гороховатський шкільний музей неодноразово грабували, особливо зброю і нумізматику, Борівський — тривалий час залишався нічийним і розбазарювався й розтягувався. Директор Гороховатської школи Лещенко М.С. (місцева мешканка) стверджує, що колись і в їх родині зберігалась шабля, але десь зникла. Зараз уже важко встановити, чи ці шаблі дійсно були козацькі, чи пізнішого часу (XIX - поч. XX ст.), але цікавим уже є факт, що місцеві мешканці ці шаблі пов'язують саме з козацтвом (відрізняючи їх від кавалерійських та поліційних) і вважає вповні ймовірними їх знахідки саме тут. До того ж аргументують це тим, що за давніми переказами, і раніше час від часу їх тут знаходили.

Бердиші, хоча і зрідка, використовувались слобідськими козаками у XVII ст. переважно для оборони фортець. Мабуть, слобожани запозичили бердиші в донських козаків та московських стрільців, бо відомо, що запорожці й українські козаки бердишів не мали. В описах фортець Південної Слобожанщини за 1683 р. маємо козаків-«черкас» озброєних бердишами: у Царево-Борисові - 2 (з 124), у Змієві - 6 (з 80), у Соколові - 1 (з 36), у Купешькому (Куп'янську) - один на коні (з 15), у Кам'янці - один на коні (з 32), у Золочеві - 15 (з 325) [8, с. 118-127]. Козаків, зокрема пушкарів, озброєних бердишами ми бачимо і в описі міста Сум за 1686 р [8, с. 145].

Краєзнавець, учитель історії Сеньківської школи Стреляний А.О. розповідає, що в одного старого діда з с. Сенькова був бердиш (чи то штебарда), який він використовував у своєму господарстві: рубав восени ним кукурудзиння, капусту тощо. Знайшов він бердиш дуже давно десь в околицях Сенькова, де точно, не пам'ятає; неохоче його показував і категорично відмовився

передати у шкільний музей, мотивуючи це тим, що він йому дуже потрібний у господарстві. Декілька років назад цей чоловік помер, звернення до його родичів щодо бердиша були безрезультатні, він десь загубився чи то його викинули. Точно з'ясувати, був це бердиш, алебарда чи щось інше, сьогодні не є можливим, хоча за усними описами дуже схоже на них. Як відомо, що зброю широко використовували московські стрільці, солдати та інші «служилі люди», які прибули 1679 р. в нашій країні на будівництво Ізюмської захисної смуги по Осколу

Шестопер використовувався ймовірно, як символ влади полковника. Його ми бачимо в переписі м. Охтирки 1704 р. серед зброї «в ведений» ахтирського полковника [13, с. 11].

Бойові коси подибуємо в описі міста Сум за 1686 р., де зазначено, що «черкасы мешчани городской службы (с косами, с рогатиной) 79 человек», а в Сумському повіті козаки «некоторые с пищальми, другие с рогатиною, больше с косою» [8, с. 145]. Така зброя була і в козаків Ізюмського полку. Так, у документі за 1682 р. ідеться: «... на Бишкинском мокром броду, что под Бишкинским городком, на стороже стоят Лиманские жители 6 человек с ружьем, 14 с косы» [14, с. 195].

Рогатина була найпоширенішою колольною зброєю слобідських козаків. Документи свідчать, що вона трапляється набагато частіше, ніж спис. В описі фортець Південної Слобожанщини за 1683 р. зафіксовано в козаків таку колольну зброю: у Царево-Борисові - з рогатинами 48 чол. (з 124), у Солоному - з рогатиною 1 чол. (з 151), у Змієві - з рогатинами 16 чол., з списом 7 чол. (з 313), у Соколові - з рогатиною 1 чол. (з 36), у Валках - з рогатинами 79 чол. з списом 3 чол. (з 265), у Новому Перекопі - з рогатинами 33 чол., із списом 3 чол. (з 288), в Остропіллі - з рогатинами 5 чол. на коні з рогатиною 1 чол. (з 30), в Купецькому - на коні з рогатиною 1 чол. (з 40), в Кам'янці - з рогатиною 1 чол. на коні з рогатиною 1 чол. (з 32), у Ольшаній - з рогатиною 31 чол. (з 272), у Золочеві - з рогатиною 84 чол. (з 325) [14, с. 118-127]. Рогатина часто трапляється, як зброя слобожан, і в інших документах. Повсталі 1668 р. проти чугуєвського воеводи печенізькі козаки «в те поры ходили с косами и рогатинами и с ручницами» [14, с. 109]. Зазвичай, рогатина мала залізні наконечники.

Списом, як і рогатиною, у козацькому війську здебільшого користувалася кіннота. Він складався з довгого ратища (від слова «рать») та видовжено-трикутного наконечника з втулком для верхнього кінця ратища. У козаків спис набув поширення у ХУІІІ ст. з розвитком кінноти, побувала навіть приповідка: «козакові без ратища, як дівчині без намиста».

Келепи чи обушки - ручна зброя, що складалася з дерев'яної ручки, завдовжки в аршин, із залізним молотком, що мав з одного боку тупий обушок, а з другого гострий ніс. У доносі московський приказний зі слободи Тополі 1695 р. скаржився царю, що сотники топольський, дворічанський, куп'янський і сеньківський з козаками «Великого Государя указу и грамоте учинились не послушны и говорили, что им Великого Государя указ ни во что и стали его из Тополей высылать и били его, и Двуречанский сотник Яков Сагун за волосы и бороду драг, и козаки его обушками и пищальми били и за волосы таскали и посадили в колоду» [15, с. 255].

До металевих козацької зброї належать лук і стріли, металеві ножі. Луки використовувались козаками ще у ХУІІІ ст., хоча більшість з них навіть у ХVІІІ ст. віддавали перевагу вогнепальній зброї. Так, в описі південно-слобожанських фортець за 1683 рік лише в окремих містах бачимо вояків, озброєних саадаком (тобто «сагайдак з луком і стрілами» [11, с. 543]): у Солоному, Змієві, Валках, Новому Перекопі—по 3 чол. (деякі з них на конях). В інших 12 фортецях такого озброєння не показано [8, с. 118-127].

Древка стріл, зазвичай, були завдовжки до 74 см і завтовшки в нижньому юнці 1-1,2 см, звужуються догори, у які вбито загострені черенки наконечників різного типу - ромбуваті, овальні з гострим виступом у верхньому кінці, трикутні, чотиригранні тощо [1, с. 117].

Улітку 2000 р. в Сенькові на городі, що розташований на території козацької фортеці (у південній її частині) було знайдено чудово збережений залізний наконечник стріли, який нині є в колекції автора. Наконечник досить великий (вістря 5,7 см; черенок 4,3 см; усього - 10 см), широкої ромбуватої форми (ширина 23 см); плоске вістря (1-2 мм) переходить у розширену підставу, з якої відгалужено округлий у розрізі черенок. Цей наконечник було передано для експертизи до Харківського історичного музею. Завідувач археологічним відділом музею к.і.н. В.С. Аксьонов та його колеги датували цей наконечник Х-ХVІІІ ст. Уважаємо, що це наконечник

саме козацької доби, оскільки його знайдено на території козацької фортеці, яка існувала з середини XVII ст., до того ж форма наконечника дуже нагадує подібні, знайдені І.К.Свешніковим під Берестечком та наведені в його книзі [10, с 237-238]. Чудовий стан наконечника теж засвідчує його пізні походження. Імовірно, що це був наконечник татарської стріли, бо козаки рідше використовували таку зброю.

Два залізних наконечники стріл містяться в експозиції Гороховатського шкільного музею. Перший - схожий на наконечник із Сенькова, лише коротший (9 см) і вужчий (ширина вістря 1,5 см), тому його форма видовжено-трикутна. Другий - видовжений, можливо чотиригранний, дуже пошкоджений іржею, довжина 6,5 см. Обидва наконечники датовано науковцями Харківського історичного музею Х-XVI ст. Точно, де знайдені ці наконечники, не відомо; твердять, десь на території Гороховатської сільради. Зберігаються в музеї вже декілька десятків років. Як і попередній залізний наконечник із Сенькова, вони мають аналоги серед розкопаних ГСвешніковим під Берестечком. Імовірно, що ці наконечники належали або козакам, або татарам чиногайцям.

Два наконечники стріл є і в експозиції Куп'янського історичного музею. Їх датовано періодом Київської Русі. Формою видовжено-трикутні (довжина відповідно 8 см і 6,8 см), ширина вістря (2 см і 1,4 см), довжина черенка (2 см і 0,7 см), плоскі. Тобто ці наконечники займають проміжні між наконечником із Сенькова й наконечниками із Гороховатки. Імовірно, що вони можуть теж належати до козацької доби, хоча співпрацівники Куп'янського музею пов'язують їх із часами Київської Русі.

Були наконечники стріл і в Борівському районному та в низці шкільних музеїв. На жаль, вони не збереглися. Знахідки залізних наконечників стріл не поодинокі в наших краях, але місцеві мешканці не надають їм належної уваги. Залишаються тільки розповіді про подібні знахідки в минулому, частіше на правому березі р. Оскш.

Вогнепальна зброя. Найважливішою козацькою зброєю були рушниці (правильніше ручниці, від слова «рука»). Сучасники про козаків пишуть: «Зброя їх - шаблі й кілька рушниць, із яких вони ніколи не хиблять», інший: «Шабля рідка, самопал у кожного». Тим то козаків і називали «рушничним військом» [5, с 258].

Рушниця або самопал - це загальна назва різноманітної ручної вогнепальної зброї козаків. З історичних джерел відомо, що найчастіше в них були піщалі, мушкети, фузеї, бандолети, аркебузи, карабіни, пістолі (пістолети) тощо [10, с. 239-244; 9, с. 293].

Ручна вогнепальна зброя пройшла декілька етапів розвитку від гнотового запалу до коліцевого замка, а згодом і до більш прогресивного замка зі шматком кремня (так званий кріс) у курку (кременіва рушниця). Усі ці типи свого часу були і в українських козаків. Слобідське ж козацтво певно користувалось виключно зброєю з ударним кременівим механізмом, бо саме в часи заселення Слобожанщини цей тип зброї остаточно витіснив попередні.

Слід зазначити, то в документах щодо слобідських козаків маємо такі назви ручної вогнепальної зброї: піщаль, мушкет, рушниця (ручниця), карабін (коробін), «ружье» та пістолі. Як видно з історичних джерел, терміни «піщаль», «мушкет» та «рушниця» були здебільшого загальними назвами, а не означали якийсь певний тип зброї.

Так, в «Описании городов Белгородской черты 1668 года» у слобожанських фортецях маємо: в Охтирці - «ружья целого 48 мушкетов»; у Чугуєві - «ружья целого 200 мушкетов з замками. Порченого 18 ствольов мушкетных, 12 карабинов... Да мушкетных свинцовых пуляк 3 пуда. Да 6 мешков малых свинцовых пуляк»; у Царево-Борисові - «в прошлом во 170 году думной дворянин и воевода Яков Тимофеевич Хитрово йдучи с Дону оставил в Цареборисове ружья 259 мушкетов целых, 44 мушкета порченых, 47 бердышей, 14 топорков...»; у Маяцькому - «ружья целого 20 мушкетов. Порченого 78 мушкетов»; у Валках - «мушкетных свинцовых и железных 1040 пуляк. Ружья порчено 34 мушкета, 10 рогатин» тощо. [8, с. 57,61-62,65,71].

В іншому описі фортець за 1683 р. маємо: в Царево-Борисові - «8 мушкетов без замков..., на конях с пищалями 9 чел., с пищалями 48 чел. (зі 144); в Солоному - «на конях с пищалями 62 чел., с пищалями 125 чел.» (з 201); у Буликлеї (Балаклеї) - «с пищалями 147 чел.» (зі 191); у Лимані - «с пищалями 71 чел.»; у Зміїві - «на конях с пищалями 43, с пищалями 118 чел.»; у Соколові — «с

пишальми 31 чел.» (із 31); у Валках - «на коні с пишальми 3 чел, с пишальми 60»; у Новому Перекопі - з пишальми 40; в Остропільлі - на конях з пишальми 16, піших з пишальми 5 чол. (з 30); у Купецькому - на конях з пишальми 14, піших з пишальми 5 чол. (із 40); у Дворічній—36 чол. піших з пишальми (із 48); у Кам'янці - 23 чол. з пишальми (із 32); в Ольшаному - 38 з пишальми; у Золочеві - 30 чол. з пишальми [8, с 120,122-125].

Навіть в описі Зміївського Миколаївського козацького монастиря 1702 р. згадано 10 мушкетів (8, с 144).

Як правило, в описах фортець перераховується «зеленая казна»: «зелье ручное» (порох) на відміну від «зелья пушечного», свинець, дріб залізний, «пуляки свинцовые мушкетные» разом із «малыми свинцовыми пуляками», а також ладунки (ладуниці) [8, с 57-73,145-148; 13, с. 414].

Навесні 2000 р. в с.Сеньків (Куп'янський район), на горді, розташованому за 300 м на південний схід від церкви, знайдено залізні деталі ручної вогнепальної зброї: спусковий механізм зі спусковим гачком та частина ударного механізму у вигляді курка. Місцевими жителями випадково знахідку було передано вчителю історії Сеньківської школи Стреляному А.О, яку той надав автору для докладного вивчення.

Сьогодні вже важко з'ясувати, чи належали обидві знайдені деталі до одного екземпляра зброї чи до різних; одного типу зброї чи ні. Завдяки вивченню спеціальної літератури однозначно можна стверджувати лише те, що курок належав фузеї (кремнієва рушниця), яка перебувала на озброєнні слобідських козаків і піхотних полків (фузельних рот) Російської імперії в юнці XVII - у першій половині XVIII ст. [4, с. 458-462; 7, с. 33-35, 142-143]. Збереглась лише основна частина курка; верхня прижимна планка для затискання кремня і затисний гвинт не збереглися. Щодо знайденого спускового механізму, то він теж відноситься до ХУП-ХУШ ст. і належав мушкету, фузеї ЕЙО пістолу (точніше визначити важко). Схожий курок та нижні частини рукояток пістолів було знайдено під час розкопок 1998-1999 рр. у поселенні Козача Пристань (біля сел. Райгородок Слов'янського району Донецької області) [6, с 49].

Після розгляду будови і принципу дії крем'яної рушниці стає зрозумілим призначення кількох округлих шматочків кремня розміром із невелику монетку, знайдених на території Сеньківської козацької фортеці - вони використовувалися в ударних крем'яних замках мушкетів і фузей, будучи закріпленими, як у мініатюрних лещатах, особливим зажимом на курку. Слід відзначити, що серед кількох знайдених крем'яних пластинок (крісів) були зламані, мабуть, від удару по огниву.

Козацька артилерія становила важливий тип вогнепальної зброї. За походженням артилерію слобідських полків можна поділити на декілька груп: 1)привезена з Наддніпрянщини під час заселення Дикого поля; 2)власноруч виготовлена; 3)російська; 4)грофейна.

Г.ФКвітка-Основ'яненко в короткій замітці «Народные воспоминания» в «Літературній газеті» розповідає: «Когда населялся здешний край выбегающим народом от угнетения польского правительства, то переселяющиеся сюда со всем своим имуществом паны вывозили и свои собственные пушки. На некоторых из них были вычеканены фамильные гербы владельцев. Когда же из этих поселенцев составились козацькі полки и пришлось им отбиваться от крымских и ногайских татар, силившихся удержать этот край за собою, тогда пушки пошли на защиту так называемых крепостей в слободско-украинской области. Оне, т.е. пушки исполняли свое назначение исправно, набегавших татар прогоняли порядочно...» [3, с. 556].

Із перепису міста Охтирки 1704 р. довідуємося, що «в ведений» ахтирського полковника 15 гармат, з них: «2 турецькіе; одна 1625 г. мастера Алексея Акимова, весом 31 1/2 пуд; две 1629 г, одна того же мастера, другая Кондратия Михайлова, обе 4 аршин; две литы в Сумах в 1695 г. по заказу полковника Осипова мастером Яковом Осиповым, длиною 2 аршин...» [13, с. 10-11].

У Зміївському Миколаївському Козацькому монастирі за описом 1702 р. знаходилися: «великого государя жалованная пушка железная на станку..., другая пушка турецкая, небольшая, государева жалованья» [8, с. 174].

Під час антимосковського повстання на Слобожанщині в 1668 р., яке очолив славнозвісний ватажок запорозьких козаків Іван Сірко, харківські козаки, що залишилися вірними московським

воеводам, «поспешили воспользоваться чугунными пушками, которые были оставлены в Змиеве неприятелем р.Сірком] и увезли их в Харьков...» [12, с. 52].

За своїм бойовим призначенням гармати ділилися на «наряд» фортечний, облоговий і польовий (полковий). Польові гармати брали участь у походах. Вони в свою чергу ділилися на військові та полкові Військові гармати знаходилися тільки при великому полку (Белгородському, до якого входили всі 5 слобідських полків), підпорядковувалися тільки воєводі цього полку й обслуговували все військо. З літопису харківської козацької старшини Квіток бачимо в поході 1737 р. «пушки козацкие..., слободские пушки...»(12, с 70). В описі 1686 р. полкового міста Сум, крім «наряду по городу и острогу» (фортечного), бачимо окремо й полковий «наряд»: «две пищали медных верховых малых гранатных на станках, длиною по 7/8 аршина и в том числе одна пищаль весом 2 пуда 20 грив. Станок весом 2 пуда. Другая пищаль весом два пуда, станок весом 1 пуд 30 грив. И те станки окованы железом» [8, с. 146-147].

Напевно, слобідські козаки не мали свого осадного (стінобитного) «наряду», який призначався для руйнування фортечних стін міст та інших укріплень. До цього виду артилерії належали «пушки», гармати переважно великого калібру, які стріляли нависним вогнем. У слобідських козаків у ХІІІ ст. наявні виключно гарматні піщани, тобто гармати середнього і малого калібру. Сюди ж належали і затинні шпилі - фортечні рушниці, які стріляли кулями і дрібними ядрами. На відміну від гарматної і запашної піщалей ручна піщаль ще називалася «завісною»(для носіння за спиною).

Найбільш чисельною у слобідських козаків уважалася фортечна артилерія, яка в ХVІІ ст. була представлена виключно мідними й залізними шпцями, що різнилися між собою розмірами, масою та калібром.

В описах слобідських міст-фортець другої половини ХVІІ ст. бачимо залізні й мідні ігішалі, які розрізнялися за вагою ядра: по 10; 6; 5,5; 5; 4,5; 4; 3; 2 і 1 гривенка, а також за довжиною ствола: 3 1/4, 3, 2 1/2, 2 2/3, 2 1/3, 2 1/4, 2 аршини. Крім того, в окрему групу виділено вістові піщалі (вагою ядра в 6 і 5 гривенок) та затинні піщалі (окремо для ядер і куль). У Царево-Борисові, крім фортечних піщалей, знаходився «тюфяк медный, к нему 100 ядер железных весом по 2 гривенки ядро» [8, с. 57-72,146-148].

Тюфяки призначались головним чином для стрільби «дробом» (картечью), але з них стріляли і ядрами - суцільними й дробовими. Зрозуміло, що всі перелічені гармати були гладкоствольні і, як зазначає Філарет, називалися вони «по тодашнему миширями» [12, с 111].

У «городовій казні» та в «полкових запасах» ми, крім ядер різного калібру та «зелья пушечного» (пороху), бачимо: «дроб железный», свинець, «ядра дробовые железные малые», «фитиль вареный худой», «трубки жестяные фитильные худые», «фитиль неваренный», «запалы деревянные малые», «сера», селітра, воск, «бочки смолы», «смола белая», нафта, «бумага картузная», войлок, «тонпула», «запальные крючки», «крюки железные», «буравль», «протычки», «боровца», долото, «кирки», «мотыки», «скобель», молот, наковальня, «ложка железная, чем пушки льют», сито, «кентарь безмен», «вестовой колокол», барабани, литаври, «знамя», «котел железный, что смолу на струги варят», «фонарь слюдяной» тощо. Крім того, «ядра гранатные нарядные» (трёх-, двух-, однопудові та вагою у 5 гривенок - запалювальні), «ядра гранатные тощие» (трёх-, двухпудові) та «ядра гранатные ручные весом по 5 гривенок ядро» [8, с. 57-72, 146-148].

Виготовлення й використання гарматних снарядів ХVІІ ст. характеризується широким застосуванням розривних снарядів (гарматні гранати, «ядра гранатные»), чому сприяла поява металургійних заводів і використання чавуна у виробництві ядер. Як видно з документів, крім гарматних гранат з другої половини ХVІІ ст. набули певного поширення й ручні гранатні ядра.

Серьйозним недоліком артилерії в слобідських козаків була її багатокаліберність.

Таким чином, слобідське козацтво було озброєне переважно ручною вогнепальною зброєю (ручні піщалі, мушкети, фузеї, карабіни та пістолі), яку широко використовувало як піше, так і кінне військо. Артилерія була представлена в основному середньо- і малокаліберними гарматами для оборони фортець (гарматні й затинні піщалі). З холодної, кагальної та металеві зброї переважали рогаatina, бердиш, бойові коси, зрідка спис, саадак та шабля.

Література

1. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. - Киш: ІЗМН, 1997. - 336 с
2. Багалей Д.И. Общий очерк древностей Харьковской губернии // Харьковский сборник. Выпуск 4-й. - 1890. - С. 6-92.
3. Багалей ДМ, Миллер ДЛ. История города Харькова за 250 лет его существования (1655 - 1905). Историческая монография. В двух томах. Т.І. ХУЛ - ХУН7 ст. Репринтное издание. - Х.: Б. и, 1993.-568 с.
4. Жук А. Б. Стрелковое оружие. Револьверы, пистолеты, винтовки, пистолеты-пулеметы, автоматы. - М.: Воениздат, 1992. - 732 с.
5. Історія українського війська. Видання Івана Гиктора. Книга в двох частинах. Частина 1. - К.: б/в, 1993.-288С.
6. Кравченко Эф, Мирошниченко ВІЗ. Материальная культура населения среднего течения Северского Донца на рубеже XVII-XVIII вв. (по материалам раскопок поселения Казачья Пристань). / Святогірський альманах. 2007. Збірка наукових праць. - Донецьк ВАТ «РА «Ваш імідж», 2007.-С. 43-61.
7. Леонов О. Г, Ульянов И. Э. Регулярная пехота: 1698 - 1801. Боевая летопись, организация, обмундирование, вооружение, снаряжение. - М.: ТКО «АСТ», 1995. - 384 с.
8. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI-XVII вв., собранные в разных архивах и редактированные ДИБагалием: В 2-х томах. Том I. - Х: Изд. ист.-фил. Об-ва, 1886. - 358с.
9. РазинЕ. А История военного искусства. Том3.-Санкт-Петербург Омега-Полигон, 1994.-480с.
10. СвешніковІ. К. Битва під Берестечком. -Львів: Слово, 1993.-302 с.
11. Фасмер М.Этимологический словарь русского языка. В 4-х томах, тЛ1. - М.: Прогресс, 1987. - 831с.
12. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 2. - Х.: В университетской типографии, 1857.—370 с.
13. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 3. - Х.: В университетской типографии, 1857. - 354 с.
14. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 4. - Х: В университетской типографии, 1857. - 336 с.
15. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 5. - Х.: В университетской типографии, 1858.-462 с.